

Wielo- i interdyscyplinarność

nauki o

STOSUNKACH
MIĘDZYNARODOWYCH

POD REDAKCJĄ

Andrzeja Gałganka, Edwarda Halizaka,

Marka Pietrasia

Wydrukowano dla
Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych
& Wydawnictwa Rambler
w Warszawie MM. XIII.

Znaczenie ekonomii rozwoju w badaniu stosunków międzynarodowych

KARINA JĘDRZEJOWSKA

1. *Wstęp*

Problemy ubóstwa i nierówności w poziomie rozwoju pomiędzy państwami stanowią nieodłączną część dzisiejszego świata. Dla zapobiegania tym negatywnym zjawiskom w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku z kręgu nauk ekonomicznych wyodrębniła się ekonomia rozwoju – gałąź ekonomii poświęcona przede wszystkim problemom państw najbiedniejszych, diagnozie przyczyn niedorozwoju oraz analizie możliwości ich przewyżczenia¹. Ze względu na oddziaływanie problemów rozwojowych na środowisko międzynarodowe zagadnienia rozwoju społeczno-gospodarczego stanowią również obszar zainteresowania badaczy stosunków międzynarodowych. Zróżnicowanie państwowych i niepaństwowych podmiotów stosunków międzynarodowych oraz fakt kierowania się przez wiele państw interesem ekonomicznym sprawiają, że zagadnienia wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego w coraz większym stopniu są uwzględniane w nauce o stosunkach międzynarodowych. Z drugiej strony proces globalizacji sprawia, że środowisko międzynarodowe z większą siłą oddziałuje na rozwój poszczególnych państw².

Powyższe rozważania prowadzą do kluczowego dla tego opracowania pytania, jaka jest zależność między nauką o stosunkach międzynarodowych a ekonomią rozwoju. Szerzej pytanie to można sformułować jako pytanie o zależność między studiami międzynarodowymi a szeroko rozumianymi studiami nad rozwojem. Celem tego opracowania jest przede wszystkim próba określenia, jaki jest wkład ekonomii rozwoju w naukę o stosunkach międzynarodowych. W tekście została dokonana weryfikacja hipotezy, że ekonomia rozwoju wnosi do nauki o stosunkach międzynarodowych wiedzę dotyczącą relacji między państwami słabo rozwiniętymi oraz zależnościami między państwami na różnym poziomie rozwoju, lecz dokładne rozgraniczenie obszarów badawczych analizowanych dyscyplin nie jest możliwe, a wiele teorii i koncepcji jest wspólnych dla ekonomii rozwoju i nauki o stosunkach międzynarodowych. Co więcej, zależność między nauką o stosunkach międzynarodowych a ekonomią rozwoju ma charakter zwrotny.

Dalsza część tekstu została podzielona w sposób następujący. W pierwszej

części podjęto próbę określenia zakresu badawczego ekonomii rozwoju. Definiując przedmiot badań ekonomii rozwoju starano się wykazać związek tej dyscypliny z nauką o stosunkach międzynarodowych. Podobnej analizy zależności dokonano również w odniesieniu do studiów nad rozwojem. Następnie podjęto próbę wskazania charakterystycznych dla obu omawianych tutaj obszarów badawczych zależności między ekonomią a polityką. W kolejnej części opracowania scharakteryzowano państwa rozwijające się. W dalszej kolejności wskazano wybrane teorie, które służą równocześnie wyjaśnieniu rzeczywistości międzynarodowej, jak i określeniu przyczyn i konsekwencji niskiego rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych państw. Końcowa część artykułu zawiera wnioski z dokonanej analizy oraz spis problemów i wyzwań, jakie obecnie znajdują się równocześnie w kręgu zainteresowania badaczy zajmujących się problemami rozwoju oraz stosunków międzynarodowych.

2. Obszar badawczy ekonomii rozwoju i zagadnienia rozwoju gospodarczego

Utrzymujące się – a niekiedy wręcz narastające – różnice w jakości życia w poszczególnych regionach, zarówno w ramach jednego państwa jak i różnice pomiędzy państwami, mogą prowadzić m.in. do napięć politycznych i społecznych oraz w negatywny sposób oddziaływać na środowisko i wszelkie aspekty ludzkiej egzystencji. Z tego powodu zrozumienie przebiegu procesów rozwoju gospodarczego stało się obiektem zainteresowania nie tylko nauk ekonomicznych, lecz pozostałych nauk społecznych³.

W znacznym uproszczeniu możliwe jest stwierdzenie, że nauka o stosunkach międzynarodowych jest poświęcona badaniu różnego rodzaju przekraczających granice transakcji, tych o charakterze ekonomicznym, politycznym, społecznym – zarówno pomiędzy suwerennymi państwami jak i podmiotami o charakterze niepaństwowym⁴. W szczególności w okresie po zakończeniu II wojny światowej nauka o stosunkach międzynarodowych koncentrowała się na badaniu przyczyn wojen i warunków zapewnienia pokoju. Dalsze pytania stawiane przez badaczy stosunków międzynarodowych dotyczą m.in. możliwości współpracy państw o odmiennych systemach politycznych i gospodarczych, problemów globalnych, w tym chociażby kryzysów finansowych, terroryzmu międzynarodowego, zmian klimatycznych czy ubóstwa. Mimo pluralizmu teorii stosunków międzynarodowych, za ich wspólny mianownik można uznać chęć zrozumienia sposobu organizacji świata. W tym kontekście kluczowe jest zrozumienie, jakie podmioty występują w sferze międzynarodowej, czym się charakteryzują i jak te cechy charakterystyczne oddziałują na relacje pomiędzy

poszczególnymi podmiotami stosunków międzynarodowych. Znaczna część z tych pytań stawiana jest również w ramach badań nad rozwojem⁵.

Odpowiedź na powyższe pytania często wiąże się ze sformułowaniem zaleceń, jak poszczególne podmioty stosunków międzynarodowych – przede wszystkim suwerenne państwa – mają postępować. Tym samym nauka o stosunkach międzynarodowych łączy w sobie elementy nauki pozytywnej i normatywnej. W jej ramach dokonywana jest analiza różnych wymiarów polityki zagranicznej państw oraz określane są wytyczne co do jej prowadzenia. Również ekonomia rozwoju, obok aspektów teoretycznych, obejmuje badania empiryczne i stosowane oraz formułuje zalecenia pod adresem praktyki życia ekonomiczno-społecznego, tj. zawiera elementy rekomendowanych strategii rozwoju i pożądanej polityki gospodarczej, w tym zagranicznej polityki ekonomicznej⁶.

Podobnie jak w przypadku nauki o stosunkach międzynarodowych, nie istnieje jednoznaczna definicja ekonomii rozwoju. Najczęściej przyjmuje się, że ekonomia rozwoju stanowi połączenie narzędzi analizy typowych dla głównego nurtu ekonomii ze specyficznymi narzędziami wyjaśniającymi i wskazującymi rozwiązania problemów grupy państw rozwijających się⁷. Można uznać, że głównym zadaniem ekonomii rozwoju jest poszukiwanie dróg przezwyciężenia ubóstwa przez państwa rozwijające się. Tym samym ekonomia rozwoju próbuje udzielić odpowiedzi na szereg pytań dotyczących specyfiki państw rozwijających się. Najczęściej spotykane pytania – określające równocześnie obszar badawczy ekonomii rozwoju – to m.in.: dlaczego państwa biedne pozostają biedne; jakie są źródła wzrostu gospodarczego i zmiany w państwach rozwijających się; dlaczego rozwój poszczególnych państw przebiega w innym tempie i różnie się objawia; jakie działania na poziomie narodowym i międzynarodowym są najbardziej odpowiednie dla wspierania rozwoju; w jaki sposób państwa rozwijające się mogą poprawić standard życia swoich obywateli, a w szczególności wyeliminować skrajne ubóstwo. Badania w ramach ekonomii rozwoju poruszają również kwestię stworzenia odpowiedniego środowiska międzynarodowego w wymiarze społecznym, gospodarczym i politycznym wspomagającego uzyskanie założonych celów⁸. Tak zdefiniowany zakres ekonomii rozwoju wskazuje na zagadnienia wykraczające poza granice poszczególnych państw i w znacznym stopniu oddziałujące na środowisko międzynarodowe. Tym samym ekonomia rozwoju jako dyscyplina badawcza wykazuje wspólne pole badawcze z nauką o stosunkach międzynarodowych⁹.

Zakres badawczy ekonomii rozwoju należy równocześnie do najstarszych i najmłodszych gałęzi ekonomii. Problemami wzrostu gospodarczego zajmował się pod koniec XVIII wieku Adam Smith, a jeszcze wcześniej problemy

akumulacji kapitału były obiektem analiz m.in. merkantylistów¹⁰. Jednak do późnych lat czterdziestych ubiegłego wieku pytania dotyczące specyfiki problemów państw biednych niemal się nie pojawiały. Jedyne nieliczne opracowania poświęcone były obszarom kolonialnym. Dopiero rozpoczęty na szeroką skalę w połowie ubiegłego wieku proces dekolonizacji sprawił, że traktowane dotychczas jako sprawy wewnętrzne poszczególnych mocarstw problemy obszarów kolonialnych stały się problemami międzynarodowymi. Fakt uczestnictwa nowo niepodległych państw Afryki i Azji w wielu instytucjach międzynarodowych oraz ich problemy, niekiedy zagrażające bezpieczeństwu państw rozwiniętych, sprawiły, że kwestie rozwoju zyskały na znaczeniu na arenie międzynarodowej¹¹.

Kwestie rozwoju pojawiły się na forum nowo utworzonych organizacji międzynarodowych wraz z rozpadem kolonialnych imperiów na terenie Afryki i Azji. W tym okresie dla nowo powstałych państw na arenie międzynarodowej ekonomia rozwoju była *de facto* ekonomią niezadowolenia. Niezadowolenie to dotyczyło starego porządku międzynarodowego, zarówno w sensie ekonomicznym jak i politycznym, dziedzictwa epoki kolonializmu, czy ekonomicznej zależności. Byłe kolonie zaczęły podejmować działania mające na celu doprowadzenie do względnej równości politycznej i ekonomicznej w świecie. Działania te zbiegły się w czasie z formowaniem się praktyki nowych instytucji międzynarodowych, w szczególności Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) i Banku Światowego oraz wysiłków społeczności międzynarodowej na rzecz zapewnienia trwałego pokoju i rozwoju. Tym samym od połowy XX wieku zaczęły się tworzyć ramy instytucjonalne międzynarodowej współpracy na rzecz rozwoju. Należy tu podkreślić, że badacze rozwoju na poziomie akademickim koncentrują się wprawdzie w znacznej mierze na zagadnieniach ekonomicznej teorii wzrostu i rozwoju, lecz ich dorobek ma przełożenie na praktykę. Oddziałuje na decyzje podejmowane na forum organizacji międzynarodowych, w szczególności poszczególnych agend Narodów Zjednoczonych i międzynarodowych instytucji finansowych, poszczególnych rządów państw – tych rozwiniętych jak i rozwijających się oraz organizacji pozarządowych¹².

W konferencji w Bretton Woods uczestniczyli przedstawiciele 21 gospodarek, które w późniejszym okresie zaliczono do grona rozwijających się. Znamiennym jest fakt, że w tamtym okresie państwa te widziały siebie jako nowych aktorów na arenie międzynarodowej, dostarczających przede wszystkim surowców naturalnych i innych dóbr nieprzetworzonych, a nie jako państwa cierpiące na szeroko rozumiane problemy rozwojowe. Dopiero w 1951 roku został opublikowany raport Narodów Zjednoczonych zatytułowany *Measures for the Economic Development of Underdeveloped Countries* zwracający uwagę na spe-

cyficzne problemy państw rozwijających się i – pośrednio – ich miejsce w systemie międzynarodowym¹³.

Nowo powstałe państwa i nowe międzynarodowe instytucje potrzebowały wsparcia w celu zrozumienia istoty procesu wzrostu i wdrożenia odpowiednich programów. Ekonomia rozwoju powstała w określonych okolicznościach międzynarodowych, a jej wyodrębnienie się jako odrębnej dyscypliny badawczej odzwierciedlało wymogi konkretnej sytuacji międzynarodowej, w której dostrzeżono rosnące dysproporcje rozwojowe między poszczególnymi państwami, konieczność wyeliminowania groźby światowej „eksplozji demograficznej” i wyczerpania się zasobów naturalnych. Niektóre państwa rozwinięte przejawiały ponadto pewne oznaki odpowiedzialności za losy byłych kolonii. Przyczyn zaangażowania można upatrywać w poczuciu niesprawiedliwości społecznej ze strony obywateli państw zamożniejszych. Co więcej, wraz z postępem procesów dekolonizacyjnych stawało się jasne, że ubóstwo i zacofanie pod względem społeczno-gospodarczym wykazują daleko idącą korelację z występowaniem konfliktów, również o charakterze międzynarodowym. Dodatkowo przez znaczną część drugiej połowy XX wieku pomoc rozwojowa dla państw Trzeciego Świata widziana była jako narzędzie przyciągnięcia tych państw do jednego z dwóch konkurujących bloków¹⁴.

W Karcie Narodów Zjednoczonych znajduje się zapis mówiący, że celem organizacji jest promocja wyższych standardów życia, pełnego zatrudnienia oraz warunków dla zapewnienia ekonomicznego i społecznego postępu i rozwoju. Aby zrozumieć proces rozwoju międzynarodowego i interakcje pomiędzy poszczególnymi grupami państw konieczne jest zrozumienie podstaw ekonomicznego wymiaru tego procesu. Tym samym ekonomia rozwoju jest narzędziem mogącym uzupełnić naukę o stosunkach międzynarodowych w tym zakresie¹⁵.

Sposób definiowania rozwoju określa sposób postępowania państw rozwijających się na arenie międzynarodowej. Wraz z rozwojem dyscypliny i zmieniającymi się uwarunkowaniami międzynarodowymi zmieniało się pojmowanie rozwoju gospodarczego. Początkowe teorie mówiły o potrzebie modernizacji, wyraźnie wskazując, że państwa rozwijające się powinny korzystać z doświadczeń rozwiniętych państw Zachodu. Wskazywano na dualizm rozwojowy – zacofany sektor tradycyjny zakorzeniony na obszarach wiejskich oraz szybko się rozwijający sektor nowoczesny lokowany głównie w ośrodkach miejskich. Dla tak pojmowanego rozwoju kluczowy był dopływ kapitału z zewnątrz, co wskazywało na konieczność określonego ułożenia relacji pomiędzy poszczególnymi grupami państw¹⁶.

Zgodnie z powyższym, rozwój najbiedniejszych państw początkowo wyda-

wał się zjawiskiem o charakterze liniowym, technicznym, zdominowanym przez procesy gospodarcze. Dopiero kolejne badania i doświadczenia ukazały wielość warstw i złożoność procesów rozwoju. Zmiana podejścia możliwa była między innymi dzięki wzbogaceniu podejścia ekonomicznego o dorobek innych dziedzin nauki. Rozwój widziany początkowo jako zmiany w poziomie PKB *per capita* czy industrializację zastąpiły koncepcje odwołujące się do pozaekonomicznych aspektów życia ludności, takie jak rozwój ludzki (*human development*) czy zrównoważony rozwój (*sustainable development*)¹⁷.

Tym samym również agenda na rzecz rozwoju ewoluowała od obszaru ograniczonego do kręgu nauk ekonomicznych i stosunkowo niewielkiego kręgu badaczy do obecnego stanu, w którym jest to znaczący element porządku międzynarodowego i kwestia kluczowej wagi w sferze międzynarodowej. Wyzwania związane z globalizacją i przeobrażeniami sfery bezpieczeństwa zmieniły podejście do rozwoju. Jednak można zauważyć tu pewne sprzężenie zwrotne – nacisk na kwestie rozwojowe i związane z tym zmiany w sferze międzynarodowej polityki społecznej czy handlowej wpłynęły na współczesne postrzeganie stosunków międzynarodowych. Mimo że znaczna część dorobku ekonomii rozwoju zdaje się dotyczyć przede wszystkim spraw wewnętrznych państw rozwijających się, to skutki działań podejmowanych przez te państwa w wyniku zaleceń badaczy i praktyków rozwoju mają zazwyczaj charakter międzynarodowy. W szczególności poszczególne teorie rozwoju oddziałują relacje na linii państwo – rynek – gospodarka światowa¹⁸.

3. *Studia nad rozwojem a studia międzynarodowe*

Powstaniu ekonomii rozwoju towarzyszył gwałtowny wzrost liczby kursów i akademickich programów badawczych poświęconych zagadnieniom rozwoju międzynarodowego i problemom państw biednych. Programy te stawały się stopniowo w coraz większym stopniu interdyscyplinarne. Przechodząc od początkowego ograniczenia do ekonomii, następnie były rozszerzane o elementy nauk politycznych, prawnych, ekologii i pozostałych nauk społecznych. W ten sposób problemy państw rozwijających się zaczęły być postrzegane nie tylko przez pryzmat ekonomii rozwoju, lecz w szerszym spektrum określanym jako studia nad rozwojem (*development studies*).

Studia nad rozwojem można uznać za swoisty produkt ery dekolonizacji. Zwykle przyjmuje się, że studia nad rozwojem wyodrębniły się jako odrębna dyscyplina badawcza w latach sześćdziesiątych XX wieku. Wielu badaczy podkreśla, że pierwowzorem dla badań nad rozwojem był dział nauki poświęcony zagadnieniom kolonialnym (*colonial studies*). Przeobrażenia w tym zakresie można

zaobserwować odwołując się do następującego przykładu. Na Uniwersytecie Oksfordzkim powołano tuż po zakończeniu II wojny światowej katedrę poświęconą *colonial studies*, jednak bardzo szybko nazwa ta została zmieniona na *commonwealth studies*, a następnie na *development studies*¹⁹.

W latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku powstała większość instytucji wyspecjalizowanych w badaniu rozwoju. Są to m.in. londyński *Overseas Development Institute*, czy funkcjonujący w ramach uniwersytetu w Sussex *Institute of Development Studies*. W tym czasie powstawały również analogiczne placówki w państwach rozwijających się. Do najwcześniejszych należą *Institute of Development Studies* na Nairobi University, czy *Bangladesh Institute of Development Studies* w Dhace. Wszystkie te jednostki łączą analizę różnych aspektów rozwoju społeczno-gospodarczego z analizą gospodarki światowej i innych zagadnień typowych dla obszaru badawczego nauki o stosunkach międzynarodowych.

Studia nad rozwojem mają z definicji charakter interdyscyplinarny. Oznacza to, że zarówno analizowane zagadnienia, jak i wykorzystywane w tym celu narzędzia odwołują się do dorobku wielu dyscyplin naukowych i obszarów badawczych. Celem jest uzyskanie holistycznego obrazu rozwoju międzynarodowego. Tak zdefiniowanym studiom nad rozwojem bardzo blisko do studiów międzynarodowych (*international studies*). Obok ekonomii rozwoju *development studies* obejmują takie dyscypliny jak: socjologia i antropologia rozwoju, historia gospodarcza, geografia, ekologia, demografia, strategie industrializacji, problemy rozwoju rolnictwa i kwestie wyżywienia, zarządzanie projektami rozwojowymi, systemy polityczne krajów rozwijających się, problemy globalizacji, administracja publiczna, systemy finansowe, polityka społeczna i oświatowa czy etnografia²⁰.

Nie ma zgodności, na ile studia nad rozwojem można uznać za odrębną dyscyplinę badawczą. Jak już wspomniano, *development studies* cechuje wysoki stopień interdyscyplinarności. Oznacza to, że w ramach badania rozwoju mogą następować konflikty wynikające z faktu, że zastosowane metody badawcze opierają się na odmiennych założeniach ontologicznych i epistemologicznych. Można spotkać się również z poglądem, że studia nad rozwojem to nie tyle odrębna dyscyplina badawcza, co łączący wiele dyscyplin obszar badań. Wówczas można uznać, że nauki ekonomiczne – w szczególności ekonomia rozwoju – stanowią integralną część wielodyscyplinarnych studiów nad rozwojem. Można również uznać, że *development studies* to pewien sposób podejścia do łączenia wielu dyscyplin. *Development studies* tworzą swoisty pomost łączący szereg elementów i metod zaczerpniętych z różnych dyscyplin, w tym ekonomii, socjologii, nauk politycznych, czy nawet urbanizacji i

różnych obszarów nauk technicznych. Znamionym jest, że podobne debaty dotyczą nauki o stosunkach międzynarodowych jako dyscypliny badawczej²¹.

Studia nad rozwojem dotycząją tematów obecnych również w studiach międzynarodowych. Są to m.in. kwestie wojny, korupcji, nierówności, ubóstwa, czy rola państw rozwijających się w systemie międzynarodowym. W teorii stosunków międzynarodowych państwa rozwijające się pojawiają się najczęściej w dwóch ujęciach. Mogą stanowić po prostu zbiór danych służących potwierdzeniu lub obaleniu testowanej teorii. Z drugiej strony państwa te traktowane są jako potencjalne źródło zagrożeń dla państw rozwiniętych, których perspektywa dominuje w nauce o stosunkach międzynarodowych, oraz źródło niestabilności w systemie międzynarodowym. Wymieniane w tym kontekście problemy obejmują m.in. kwestię rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, problemy związane z migracjami międzynarodowymi, przemyt czy problem upadku państwa. Wśród współcześnie często analizowanych obszarów wspólnych dla obu dziedzin nauki można wymienić kwestie bezpieczeństwa międzynarodowego i sekurytyzacji rozwoju, czy kwestię równości płci. Jednak teorie stosunków międzynarodowych w znacznej części nie odwołują się bezpośrednio do specyficznych problemów wewnętrznych państw rozwijających się. Tą lukę uzupełnia ekonomia rozwoju²².

Jeśli można mówić o społeczności międzynarodowej jako o grupie państw o wspólnych zasadach i celach, wówczas za jeden z podstawowych celów tej społeczności można uznać likwidację ubóstwa i nierówności rozwojowych pomiędzy państwami. Dla ekonomii rozwoju kwestia redukcji ubóstwa i zniwelowania nierówności pomiędzy państwami była kluczowa od początku rozwoju dyscypliny. Sposób definiowania i postrzegania ubóstwa determinuje również wysiłki na arenie międzynarodowej i politykę państw w kwestii pomocy rozwojowej. Problem dysproporcji rozwojowych postrzega się jako problem globalny, a wysiłki na rzecz zniwelowania luki rozwojowej podejmowane są na forum międzynarodowym, ukierunkowując działania poszczególnych instytucji²³. Ubóstwo można traktować jako wyzwanie na skalę międzynarodową, wymagające odpowiednich narzędzi, globalnego partnerstwa państw i niepaństwowych podmiotów stosunków międzynarodowych. Obecnie międzynarodowe ramy walki z ubóstwem wyznaczają milenijne cele rozwoju (*Millennium Development Goals* – MDGs), czy najnowszy wskaźnik ubóstwa przedstawiony w 2011 roku przez United Nations Development Programme (UNDP) – *Multidimensional Poverty Index* (MPI)²⁴.

Należy podkreślić, że wiele periodyków poświęconych zagadnieniom rozwoju i problemom państw rozwijających się stanowi równocześnie podstawę do badań rzeczywistości międzynarodowej. Są to m.in. uznawany za pierwszą

publikację w tym zakresie *Economic Development and Cultural Change* wydawany w Stanach Zjednoczonych od 1952 roku, *World Development* (Kanada, od 1973 roku), czy najbardziej znane *Journal of Development Studies* (Wielka Brytania, od 1965 roku) oraz *Journal of International Development* (Wielka Brytania, od 1989 roku, a od roku 1981 wydawany jako *Manchester Papers on Development*)²⁵.

Współzależność kwestii rozwojowych i międzynarodowych przejawia się również poprzez wzrost liczby oferowanych przedmiotów, specjalistycznych kursów i programów studiów na różnych poziomach studiów na uniwersytetach. Często problematyka ta jest łączona w postaci programów studiów, w szczególności na poziomie magisterskim (*postgraduate*), poświęconych obu dyscyplinom. Przykładowo można wymienić chociażby *MA in International Relations and Development Studies* na kanadyjskim University of East Anglia), czy *MA in Development Economics & International Studies* (DEIS) na University of Erlangen-Nuremberg.

4. Między ekonomią a polityką

Jak wskazano powyżej, wielu ekonomistów zajmujących się państwami rozwijającymi się sięga do dorobku innych dziedzin nauki, w tym antropologii, *area studies*, czy obszarów typowych dla nauki o stosunkach międzynarodowych. Zwraca przy tym uwagę swoisty konflikt między badaczami rozwoju określającymi się jako ekonomiści rozwoju (*development economists*) a badaczami rozwoju wywodzącymi się z innych dziedzin. Konflikt ten w znacznej mierze sprowadza się do relacji między naukami ekonomicznymi a pozostałymi naukami społecznymi, w tym naukami politycznymi, w badaniu rozwoju i pozycjonowaniu ekonomii rozwoju i studiów nad rozwojem w szerszym obszarze nauk społecznych. Podobne „spięcie” pomiędzy ekonomią a polityką występuje również w nauce o stosunkach międzynarodowych²⁶.

Gospodarka światowa i dążenia do jej regulacji stały się głównym obszarem zainteresowania badaczy stosunków międzynarodowych²⁷. Zależności pomiędzy ekonomią a polityką w wymiarze międzynarodowym znajdują się w zakresie badań międzynarodowej ekonomii politycznej (*International Political Economy* – IPE). Ekonomię polityczną można zdefiniować jako naukę o zależnościach między ekonomią a polityką. Jest to nauka o tym, jak decyzje o charakterze politycznym wpływają na decyzje o charakterze gospodarczym²⁸. W jej ramach wyróżnia się szereg nurtów, w tym merkantyliizm podporządkowujący ekonomię celom politycznym, liberalizm gospodarczy gdzie gospodarka jest sferą wzajemnej współpracy i osiągania korzyści przez różnego rodzaju podmioty oraz marksizm gdzie politykę w znacznym stopniu determinuje kontekst społecz-

no-gospodarczy. Te same nurty można wyróżnić również w obszarze ekonomii rozwoju²⁹.

Zdaniem niektórych badaczy, np. G. Sørensen i R. Jacksona, międzynarodową ekonomię polityczną (MEP) można uznać za uznaje się za subdyscyplinę stosunków międzynarodowych. Takie podejście prezentuje m.in. John Ravenhill³⁰. Jednak istnieją również poglądy mówiące, że to stosunki międzynarodowe należy traktować jako specyficzną subdyscyplinę MEP. Z kolei Susan Strange uważa, że zarówno stosunki międzynarodowe i MEP to zachodzące na siebie obszarem badawczym subdyscypliny szerszej dyscypliny, jaką są studia międzynarodowe³¹.

Dla MEP problem dystrybucji dochodu w skali świata jest zagadnieniem kluczowym. W przeciwieństwie do głównych nurtów teorii stosunków międzynarodowych, MEP zwraca uwagę nie na kwestie wojny i pokoju, lecz przede wszystkim na kwestie bogactwa i ubóstwa. Międzynarodowa ekonomia dotyczy zagadnień interakcji i współzależności o charakterze gospodarczym między suwerennymi państwami³². Można uznać, że zadaniem MEP jest analiza „stanu posiadania” poszczególnych państw w systemie międzynarodowym. Tak zdefiniowane cele ekonomii politycznej wykazują wyraźną zbieżność z zagadnieniami charakterystycznymi dla ekonomii rozwoju³³.

Ekonomia rozwoju nawiązuje m.in. do dorobku ekonomii dobrobytu. Zgodnie z założeniami ekonomii dobrobytu istnieją niedoskonałości rynku zarówno na skalę krajową jak i międzynarodową. Wymagają one odpowiedniej korekty przez państwa, czy też instytucje międzynarodowe. Podobnie rzecz się ma z międzynarodowymi dobrami publicznymi, których wolny rynek nie jest w stanie zapewnić. Można tu wymienić m.in. wiedzę, informację, równość, stabilność finansową, czy też pokój. Wszystkie te kwestie są równie ważne dla nauki o stosunkach międzynarodowych i ekonomii rozwoju, równocześnie stanowiąc postawę obecnych badań w ramach MEP³⁴.

Obecnie zarówno w ramach studiów nad rozwojem, jak i w nauce o stosunkach międzynarodowych często analizowana jest kwestia zarządzania procesami globalizacji i rozwoju w skali świata. W praktyce nierzadko okazuje się, że siły rynkowe nie zawsze są wystarczającym regulatorem handlu międzynarodowego i międzynarodowych przepływów kapitału. Lepsze zarządzanie gospodarką światową oznacza stabilność i zachowanie określonego ładu gospodarczego. Jasne określenie „reguł gry” wydaje się ważniejsze z punktu państw rozwijających się niż rozwiniętych. Państwa rozwijające się charakteryzują bowiem zwykle słabe instytucje państwowe i niski standard zarządzania. Słabe państwa znajdują się na gorszej pozycji w negocjacjach międzynarodowych, dotyczących np. liberalizacji handlu międzynarodowego, czy w kwestiach regulacji międzynarodowych rynków finansowych³⁵.

5. *Państwa rozwijające się jako przedmiot zainteresowania nauki o stosunkach międzynarodowych*

Znaczenie ekonomii rozwoju w badaniu stosunków międzynarodowych

Różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego pomiędzy państwami determinują fakt występowania w stosunkach międzynarodowych różnych grup państw. Jak wskazano we wcześniejszych częściach tego opracowania ekonomia rozwoju i studia nad rozwojem rozszerzają naukę o stosunkach międzynarodowych o wiedzę dotyczącą specyfiki państw rozwijających się, co umożliwia lepsze zrozumienie roli tych gospodarek w społeczności międzynarodowej, gdyż cechy charakterystyczne państw rozwijających się przesądzą również o ich pozycji na arenie międzynarodowej i relacjach z innymi państwami³⁶.

Ekonomii rozwoju i wyspecjalizowanym w tym zakresie instytucjom zawdzięcza się kryteria klasyfikacji państw często stosowane w badaniu stosunków międzynarodowych. W zależności od przyjętej metody grupowania państw, grupa państw rozwijających obejmuje nawet do 140 państw, co oznacza, że państwa te zajmują około dwóch trzecich kuli ziemskiej, a zamieszkuje je niemal 80% populacji Ziemi. Tym samym większość państwowych uczestników stosunków międzynarodowych to podmioty, które w mniejszym lub większym stopniu napotykać na bariery rozwoju społeczno-gospodarczego. Najbiedniejsze państwa świata są częścią społeczności międzynarodowej na równi z państwami rozwiniętymi. Wydarzenia w państwach rozwijających się wpływają na dynamikę społeczności międzynarodowej i sposób zarządzania³⁷.

Stosunkowo często pojawia się pogląd, że analiza w ramach ekonomii rozwoju i studiów nad rozwojem ogranicza się do państw biednych, czyli takich charakteryzujących się wysokim odsetkiem absolutnego ubóstwa i niskim dochodem *per capita*. Podejście to podkreślają również stosowane terminy. Zarówno „państwa rozwijające się”, jak i „Trzeci Świat” sugerują, że pomiędzy tymi państwami a grupą państw rozwiniętych istnieją różnice o charakterze jakościowym³⁸.

Historycznie grupę państw rozwijających się określano często jako Trzeci Świat, przy czym należy podkreślić, że pierwotnie termin ten odnosił się jedynie do aspektów politycznych, związanych z pozostawaniem tych państw poza dwoma rywalizującymi blokami. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ubiegłego wieku termin ten odnosił się do luźno ze sobą powiązanej grupy nowo niepodległych państw, tych samych, które później utożsamiane były z ruchem państw niezaangażowanych. Termin Trzeci Świat łączono również z grupą państw G-77 sformowaną w ramach United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) w latach sześćdziesiątych XX wieku. Najczęściej stosowany obecnie termin państwa rozwijające się wydaje się być

zbyt optymistyczny w przypadku wielu państw zaliczanych do tej grupy. Co więcej, w przypadku niektórych państw, przede wszystkim na obszarze Afryce Subsaharyjskiej bardziej właściwym wydaje się mówienie o regresie i upadku niż o rozwoju. Stosowany w przeszłości termin państwa mniej rozwinięte (*less developed countries*) wyraźnie sugeruje niższość tych państw. Z kolei termin państwa o niskim dochodzie zdaje się być zbyt zdeterminowany ekonomicznie. Zbytнім determinizmem, tym razem historycznym, cechuje się określenie państwa (gospodarki) postkolonialne (*postcolonial economies*). Z kolei podział na państwa bogatej Północy i biednego Południa, mimo że nie jest precyzyjny pod względem geograficznym, spotyka się stosunkowo często na forum instytucji międzynarodowych³⁹.

Poszczególne organizacje międzynarodowe różnie klasyfikują państwa. Najbardziej znana jest klasyfikacja Banku Światowego. Państwa podzielone są na cztery grupy w zależności od poziomu narodowego brutto *per capita*, gdzie jedynie grupa najwyższe (państwa o wysokim dochodzie) zaliczane są do rozwiniętych. Często na tą klasyfikację nakłada się członkostwo w Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Wówczas – zgodnie z aktualnym raportem – na miano rozwiniętych zasługuje jedynie 31 gospodarek⁴⁰. Rozszerzając ekonomiczne przesłanki rozwoju o elementy związane z ochroną zdrowia i edukacją UNDP dzieli państwa na cztery grupy w zależności od poziomu rozwoju ludzkiego mierzonego wskaźnikiem rozwoju ludzkiego (*Human Development Index* – HDI). W ramach Narodów Zjednoczonych wyróżnia się również grupę państw o największych problemach rozwojowych, czyli państwa najmniej rozwinięte (*Least Developed Countries* – LDCs). Do grupy tej obecnie zalicza się aż 48 państw. Zwraça uwagę fakt, że w klasyfikacji tej uwzględniono kluczowe również z punktu widzenia nauki o stosunkach międzynarodowych problemy, z jakimi stykają się małe państwa wyspiarskie oraz państwa bez dostępu do morza⁴¹.

Poprzez grupowanie państw na podstawie ich poziomu rozwoju, niezależnie od przyjętych kryteriów klasyfikacji, kształtowana jest w pewnym sensie rzeczywistość międzynarodowa. Klasyfikacja państw dokonywana w ramach OECD dzieli społeczność międzynarodową na dawców i biorców pomocy rozwojowej. W zależności od poziomu dochodu poszczególnym państwom przysługują również odmienne świadczenia ze strony organizacji międzynarodowych. Należy przy tym pamiętać, że państwa rozwijające się to współcześnie grupa bardzo zróżnicowana. Obok wschodzących potęg gospodarczych i politycznych jak państwa zaliczane do grupy BRICS (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny i Republika Południowej Afryki), istnieją małe wyspiarskie gospodarki jak Malediwy czy Haiti.

Obok relatywnie niskiego dochodu *per capita* cechą wspólną państw rozwijających się jest m.in. brak uczestnictwa w OECD, jednak nawet wielu spośród obecnych państw członkowskich tej organizacji jeszcze niedawno klasyfikowanych było jako państwa Południa. Można uznać, że teorie i polityka rozwoju gospodarczego wskazują, w jaki sposób poszczególne państwa mogą wkroczyć na ścieżkę przyspieszonego wzrostu gospodarczego i poprawić swoją pozycję w systemie gospodarczym. Koncepcje takie jak *developmental state* w znacznym stopniu przyczyniły się do awansu tzw. tygrysów azjatyckich czy Chin⁴².

6. Wspólne podstawy teoretyczne

Wszystkie teorie stosunków międzynarodowych mają swoją historię. Jednak nie zawsze historia ta jest bezpośrednio powiązana z dyscypliną studiów międzynarodowych jako taką. Mówiąc o marksizmie, liberalizmie, czy strukturalizmie można odwoływać się do badania stosunków międzynarodowych, jednak większość założeń tych teorii wywodzi się z nauk ekonomicznych. Co więcej, te same koncepcje obecne są w studiach nad rozwojem i tam prezentowane są jako kluczowe dla tej właśnie dyscypliny, a wiele z nich rozwoju znalazło bezpośrednio przełożenie na funkcjonowanie instytucji międzynarodowych⁴³.

Niektóre teorie wyjaśniające miejsce państw rozwijających się w międzynarodowym układzie sił – zarówno politycznych jak i gospodarczych – to tak naprawdę teorie próbujące wyjaśnić przyczyny ich niskiego poziomu rozwoju. Te same teorie zawierają również wytyczne, w jaki sposób poszczególne państwa mogą przezwyciężyć pułapkę ubóstwa. Pewne refleksje w tym zakresie można spotkać nawet w kluczowym dla nauki o stosunkach międzynarodowych realizmie. Dla realistów podstawowym celem państwa jest jego własna korzyść, co w ostatecznym rozrachunku sprowadza się do bezpieczeństwa i przetrwania. Jednak zarówno bezpieczeństwo – wewnętrzne i międzynarodowe – oraz przetrwanie nie są możliwe bez szeroko rozumianego rozwoju społeczno-gospodarczego⁴⁴.

Marksizm jest teorią, która w znacznym stopniu wpłynęła na badanie stosunków międzynarodowych, ekonomię rozwoju i międzynarodową ekonomię polityczną. Mimo że podobnie jak wielu współczesnych mu ekonomistów Karol Marks większość swoich prac poświęcił gospodarkom europejskim, w jego pracach pojawiają się również odniesienia m.in. do Azji i skutków kolonizacji widzianej jako krok w kierunku zaprowadzenia światowego systemu socjalistycznego. Również wśród współczesnych teorii stosunków międzynarodowych i ekonomii rozwoju zwracają uwagę nurty odnoszące się do myśli marksistowskiej⁴⁵.

Do teorii marksistowskich odwołuje się w znacznej mierze strukturalizm.

Terminem strukturalizm określa się zwykle szereg koncepcji pojawiających się od późnych lat pięćdziesiątych do lat siedemdziesiątych XX wieku. Wspólnym mianownikiem tych teorii jest uwypuklenie ekonomicznego i politycznego podporządkowania państw Południa bogatej Północy. Północ i Południe są ze sobą „strukturalnie powiązane”. Oznacza to, że oba obszary są częścią struktury, która determinuje układ powiązań międzynarodowych. Strukturalizm można uznać za teorię stosunków międzynarodowych, ponieważ wskazuje na sposób organizacji świata i służy wyjaśnieniu relacji politycznych i gospodarczych państw rozwijających się (peryferyjnych) w szerszych ramach gospodarki światowej⁴⁶. Jednak oryginalnie większość teorii tej grupy powstała w celu wyjaśnienia braków rozwojowych państw ówczesnego Trzeciego Świata i tym samym zaliczana jest do klasyki ekonomii rozwoju⁴⁷.

Jednym z pierwszych popularyzatorów strukturalizmu był Raúl Prebisch. Jako jeden z nielicznych przedstawicieli tego kierunku wskazywał on na możliwości czerpania korzyści przez państwa rozwijające się z ówczesnego układu sił. Jako przedstawiciele strukturalizmu wymieniani byli m.in. André Gunter Frank, Fernando Cardoso, Immanuel Wallerstein oraz Samir Amin. Poglądy strukturalistów widoczne były w przedstawionych przez państwa rozwijające się na forum Narodów Zjednoczonych żądaniach nowego międzynarodowego ładu gospodarczego (*New International Economic Order* – NIEO). Przedstawiciele strukturalizmu odrzucają pogląd charakterystyczny dla ekonomii neoklasycznej, że państwa o niskim poziomie rozwoju mogą i powinny naśladować rynkowy model rozwoju państw zaawansowanych gospodarczo. Jest to ich zdaniem niemożliwe ze względu na braki instytucjonalne i odmienne struktury społeczno-gospodarcze⁴⁸.

W ramach podejścia strukturalnego często wyróżnia się teorię systemu światowego i teorię zależności. Ta pierwsza koncepcja wiązana jest z osobą I. Wallersteina, którego zdaniem barierą dla rozwoju stanowi nierównomierny rozwój kapitalizmu we współczesnym świecie. Obecnie zdezaktualizowana i krytykowana teoria systemu międzynarodowego I. Wallersteina zakłada, że warunki dla rozwoju państwa uwarunkowane są poprzez strukturę wymiany międzynarodowej, czy międzynarodowe łańcuchy produkcji. Wskazując na podział świata na centrum (rdzeń – *core*), peryferia i półperyferia, I. Wallerstein wskazuje również na specjalizację w produkcji, wyjaśniając pozycję poszczególnych państw w systemie światowym a dokładniej w gospodarce światowej. W kapitalistycznej gospodarce światowej występuje nierówna wymiana: nadwyżka ekonomiczna odpływa z peryferii do państw centrum. Tym samym struktury państwowe centrum są silniejsze i zamożniejsze niż peryferia⁴⁹.

zarówno do sposobu organizacji porządku światowego i kwestii rozwojowych. Można tu wymienić również liberalizm gospodarczy wraz z kontrowersyjnymi założeniami tzw. konsensusu waszyngtońskiego, które bezpośrednio wpłynęły na obecny sposób funkcjonowania gospodarki światowej⁵⁰. Obecnie często spotykanym pojęciem jest postkolonializm. Terminu tego używa się na określenie szeregu perspektyw badawczych, tradycji i podejść do badania kwestii tożsamości, kultury czy podziału władzy⁵¹. Kwestie rozwojowe i międzynarodowe łączą się również w ramach gender studies, czy w różnych odmianach tzw. podejścia ekologicznego (*green theory*). Wskazuje się tu m.in. na kwestie bezpieczeństwa ekologicznego, zrównoważonego rozwoju czy sprawiedliwości ekologicznej oraz rozbieżne interesy państw rozwiniętych i rozwijających się w tym zakresie⁵².

7. Uwagi końcowe

Zarówno ekonomia rozwoju, czy też szerzej studia nad rozwojem, jak i naukę o stosunkach międzynarodowych charakteryzuje interdyscyplinarne podejście i łączenie dorobku wielu dyscyplin badawczych. W przypadku obu dziedzin nauki trudno również jednoznacznie określić obszar badawczy, a w środowisku akademickim brak jest zgodności, czy ekonomia rozwoju i stosunki międzynarodowe to odrębne dyscypliny badawcze.

Niezależnie czy uzna się ekonomię rozwoju i naukę o stosunkach międzynarodowych za dyscypliny, czy tylko obszary badawcze należy wskazać, że w obu przypadkach kluczowe jest pojęcie państwa oraz relacje pomiędzy ekonomią a polityką. Swoistym łącznikiem w tym przypadku wydaje się międzynarodowa ekonomia polityczna, która wykorzystuje narzędzia badawcze typowe dla nauki o stosunkach międzynarodowych i elementy ekonomii rozwoju.

Patrząc na kwestie podlegające analizie w ramach obu obszarów badawczych widoczny jest szereg elementów wspólnych. Można wymienić tu chociażby kwestie globalizacji, walki z ubóstwem, ochrony środowiska, konfliktów surowcowych. Jednym z bardziej aktualnych zagadnień w ramach obu dziedzin jest kwestia *global governance*. *Global governance* odnosi się do kluczowej dla stosunków międzynarodowych kwestii władzy i układu sił w gospodarce światowej, jednak jakakolwiek regulacja w tym zakresie uwarunkowana jest poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych państw i regionów. W ostatnich latach elementem łączącym staje się również połączenie ekonomii rozwoju i *security studies* w postaci ekonomii politycznej przemocy i zagrożenia. W tym ujęciu, spopularyzowanym szczególnie po 11 września 2001 roku, państwa rozwijające się widziane są jako źródło zagrożeń międzynarodowych,

a przezwycięzenie pułapki ubóstwa interpretuje się jako eliminację zagrożenia. Coraz częściej łączy się również kwestie rozwoju ludzkiego i bezpieczeństwa ludzkiego. Wskazuje to na nowy kierunek badań analizujący zależność między pokojem a rozwojem gospodarczym⁵³.

Wkład ekonomii rozwoju w naukę o stosunkach międzynarodowych nie ogranicza się tylko do poszerzenia wiedzy o specyfice państw rozwijających się i dostarczenia danych do ich analizy. Również część teorii zaliczanych do ekonomii rozwoju odwołuje się do porządku światowego, wskazując na zależności między państwami rozwiniętymi a rozwijającymi się. Te same koncepcje oddziałują również na funkcjonowanie instytucji międzynarodowych, co jest szczególnie widoczne w przypadku Banku Światowego czy MFW. Nie zmienia to jednak faktu, że również ekonomia rozwoju odwołuje się do dorobku nauki o stosunkach międzynarodowych, a rozgraniczenie obszarów badawczych nie wydaje się możliwe.

PRZYPISY

1. M. Tribe, F. Nixson, A. Sumner, *Economics and Development Studies*, Routledge, London & New York 2001, s. 1.
2. A. Sumner, M. Tribe, *International Development Studies. Theories and Methods in Research and Practice*, SAGE Publications Ltd, London 2001, s. 1.
3. G.M. Meier, *Biography of a Subject. An Evolution of Development Economics*, Oxford University Press, New York 2005, s. vii.
4. Ch. Brown, K. Ainley, *Understanding International Relations*, Fourth Edition. Revised and Updated, Palgrave Macmillan, Basingstoke & New York 2009, s. 1.
5. S. Smith, „Introduction: Diversity and Disciplinarity in International Relations Theory”, w: *International Relations Theories. Discipline and Diversity*, T. Dunne, M. Kurki, S. Smith (red.), Second Edition, Oxford University Press, Oxford & New York 2007, s. 2 i s. 8.
6. S. Smith, op. cit. s. 9.
7. M. Tribe, F. Nixson, A. Sumner, op. cit., s. 235.
8. D. Kingsbury, J. McKay, J. Hunt, M. McGillivray, M. Clarke, *International Development. Issues and Challenges*, Palgrave Macmillan, Basingstoke & New York 2008, s. 1.
9. Y. Hayami & Y. Godo, *Development Economics. From the Poverty to the Wealth of Nations*, Third Edition, Oxford University Press (Indian Edition), New Delhi 2005, s. 2.
10. F. Nixson, „Policy Arena. Rethinking the Political Economy of Development: Back to Basics and Beyond”, *Journal of International Development*, Vol. 18 (2006), s. 968.
11. R. Jackson, G. Sørensen, *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 2.
12. G.M. Meier, op. cit., s. 9 i s. 41.
13. G.M. Meier, op. cit., s. 42-45.
14. D. Kingsbury, J. McKay, J. Hunt, M. McGillivray, M. Clarke, op. cit., s. 1.
15. G.M. Meier, op. cit., s. 41.

16. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., Kraków 2006, s. 2.
17. Por.: D. Kingsbury, „Introduction”, w: D. Kingsbury, J. McKay, J. Hunt, M. McGillivray, M. Clarke, op. cit., s. 3; W. Easterly, „The Ideology of Development”, *Foreign Policy*, June 11, 2007; L. Emmerij, „Turning Points in Development Thinking and Practice”, *UNU-WIDER Research Paper*, No. 2006/08.
18. D. Williams, „«Development» and Global Governance: The World Bank, Financial Sector Reform and the «Will to Govern»”, *International Politics*, Vol. 45, 2008, s. 213; D. Simon, „Development Reconsidered; New Directions in Development Thinking”, *Geografiska Annaler*, Vol. 79, No. 4/1997, s. 188.
19. G.M. Meier, op. cit., s. 51.
20. M. Tribe, F. Nixon, A. Sumner, op. cit., s. 5.
21. M. Tribe, F. Nixon, A. Sumner, op. cit., s. 10; A. Sumner, M. Tribe, op. cit., s. 63-64.
22. D. Williams, op. cit., s. 214-216.
23. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 170.
24. D. Hulme, *Global Poverty. How Global Governance is Failing the Poor*, Routledge Global Institutions, Routledge, London & New York 2010, s. 2-3.
25. M. Tribe, F. Nixon, A. Sumner, op. cit., s. 4; A. Sumner, M. Tribe, op. cit., s. 33.
26. A. Sumner, M. Tribe, op. cit., s. 65.
27. Ch. Brown, K. Ainley, op. cit., s. 153.
28. A. Drazen, *Political Economy in Macroeconomics*, Princeton University Press, Princeton 2002, s. 5.
29. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 2.
30. Por.: J. Ravenhill, *Global Political Economy*, Oxford University Press, 2011, s. 3.
31. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 188. Więcej na ten temat: E. Haliżak, „Współzależność polityki i ekonomii w stosunkach międzynarodowych”, w: *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku. Księga jubileuszowa z okazji 30-lecia Instytutu Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 40-41.
32. P.R. Krugman, M. Obstfeld, *International Economics. Theory & Policy*, Eighth Edition, Pearson Addison Wesley, Boston 2009, s. 4; Ch. Brown, K. Ainley, *Understanding International Relations*, Fourth Edition. Revised and Updated, Palgrave Macmillan, Basingstoke & New York 2009, s. 154.
33. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 188; P.R. Krugman, M. Obstfeld, op. cit., s. 1.
34. G.M. Meier, op. cit., s. 172.
35. G.M. Meier, op. cit., s. 173.
36. Na temat podziału na państwa rozwijające się i rozwinięte w stosunkach międzynarodowych: E. Haliżak, „Południe (państwa rozwijające się – Trzeci Świat)”, w: *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2000, s. 426.
37. D. Williams, op. cit., s. 214.
38. A. Sumner, M. Tribe, op. cit., s. 17.
39. Więcej na ten temat: A. Sumner, M. Tribe, op. cit., s. 16-18.
40. World Bank, online: <http://data.worldbank.org/about/country-classifications/country-and-lending-groups> (dostęp 11.09.2012).
41. LDC Factsheet 2012, online:

- http://www.unohrrls.org/UserFiles/File/UN_LDC_Factsheet_053112.pdf (dostęp 11.09.2012).
42. Ch. Brown, K. Ainley, op. cit., s. 163.
 43. S. Smith, op. cit., s. 8.
 44. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 170.
 45. G.M. Meier, op. cit., 35-37.
 46. Companion, s. 92.
 47. Ch. Brown, K. Ainley, op. cit., s. 164.
 48. E. Halizak, *Południe...*, op. cit., s. 427; Ch. Brown, K. Ainley, op. cit., s. 165.
 49. R. Jackson, G. Sørensen, op. cit., s. 200-201.
 50. Liberalizm i neoliberalizm gospodarczy przedstawia jako teorie stosunków międzynarodowych m.in. Jennifer Sterling-Folker. Por.: J. Sterling-Folker, „Neoliberalism”, w: *International Relations Theories...*, op. cit., s. 238-256.
 51. Na temat postkolonializmu w stosunkach międzynarodowych: S.N. Grovogui, „Postcolonialism”, w: *International Relations Theories...*, op. cit., s. 238-256.
 52. R. Eckersley, „Green Theory”, w: *International Relations Theories...*, op. cit., s. 257-277; J.A. Tickner & L. Sjoberg, „Feminism”, w: *International Relations Theories...*, op. cit., s. 200-203.
 53. T.M. Shaw, „Peace-Building Partnerships and Human Security”, w: *The Companion to Development Studies*, V. Desai, R. B. Potter (red.), Second Edition, Hodder Education, London 2008, s. 469-471; D. Williams, op. cit., s. 213.